

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

ДЕЛЮСТО МАРИНА СЕРГІЇВНА

УДК 811.161.2:81'282.36

ГРАМАТИКА ГОВІРКИ У СВІТЛІ ТЕКСТУ

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі діалектології Інституту української мови Національної академії наук України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Гриценко Павло Юхимович,
Інститут української мови НАН
України, завідувач відділу
діалектології.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Глуховцева Катерина Дмитрівна,
Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри української
філології та загального мовознавства;

кандидат філологічних наук, доцент
Коваленко Наталя Дмитрівна,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
доцент кафедри української мови.

Захист відбудеться 15 лютого 2010 р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано « 13 » січня 2010 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

А. В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Українські говірки зберігають у своїй граматичній структурі елементи різної часової віднесеності, що уможлиблює моделювання динаміки діалектної мови, водночас – і глибше пізнання літературного ідіому, який за походженням є вторинним стосовно діалектів утворенням. Тому важливим завданням дослідників є опис говірок як окремих функціональних систем, їхньої граматичної будови.

У галузі української діалектної граматики виконано чимало досліджень, як дескриптивних, так і лінгвогеографічних. Описова діалектна морфологія представлена працями І.Г. Верхратського, І.А. Панькевича, Д.Г. Бандрівського, А.П. Могили, К.Ф. Германа, Г.Ф. Шила, В.С. Ващенко, К.Д. Глуховцевої, М.І. Зубрицької, Л.В. Рябець та ін. Здебільшого вчені (за винятком М.І. Зубрицької і Л.В. Рябець) аналізували диференційні стосовно літературного стандарту риси окремих говірок чи діалектів. Згодом вибірковий підхід в описі граматики діалектів набув іншого вияву внаслідок застосування лінгвістичного картографування, завжди обмеженого кількістю картографованих одиниць. Коло дібраних для картографування явищ визначалося спеціальною програмою, яка спиралася на вже відому інформацію про діалекти; останнє гальмувало розширення залучуваного матеріалу говірок. Тому багато важливих для структури говірок елементів залишилося поза увагою дослідників, що унеможливлювало створення повного опису граматики говірки.

У дослідженнях з української діалектної морфології реалізовано насамперед формальний підхід до аналізу граматики; функціональний і комунікативний аспекти характеристики мовних явищ (семантика граматичних категорій і форм, їх реалізація і функціонування), які сьогодні широко використовують в описах літературної мови (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, М.Я. Плющ, Н.В. Гуйванюк, М.І. Степаненко та ін.), ще не знайшли належного застосування у діалектологічних студіях.

У діалектологічних працях часто констатовано наявність досліджуваного явища, одиниці без визначення їх структурного статусу та ступеня поширення, співіснування з іншими відповідними одиницями. У центрі уваги переважно був опис говорів (діалектів), груп говірок, діалектного порубіжжя, а не окремих говірок: як наслідок – на граматичну систему окремої говірки несправедливо переносили ознаки групи говірок чи говору, частковому приписували ознаки загального. Тому одним із завдань сучасної діалектології є системне вивчення окремої говірки як засобу реальної комунікації.

Для опису морфології науковці використовували програми-питальники, записи невеликих текстів говіркового мовлення, етнографічні праці, писемні свідчення – учнівські твори, заяви діалектоносіїв тощо. Така різноплановість джерел давала деякі переваги, хоча й мала недоліки, основний з яких – невисока якість матеріалу. Застосування діалектних текстів – значних за обсягом, спеціально записаних – уможлиблює системне дослідження граматики говірки, аналіз специфіки функціонування елементів граматичної структури. Таким чином, перегляд засад вивчення граматики діалектів, вибір типів джерел інформації є особливо актуальним.

Об'єктом спостережень обрано граматичну систему української говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. – межиріччя Дністра і Дунаю. Говірки цього ареалу (досліджували А.А. Москаленко, Т.П. Заворотна, А.М. Мукан, В.П. Дроздовський, П.Ю. Гриценко) привертають увагу своїм переселенським характером та особливістю функціонування – у полілінгвальному середовищі, що зумовлює специфіку структури та ситуації їх побутування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної теми Інституту української мови НАН України «Українська діалектна мова: типологія сучасних діалектних систем» (номер державної реєстрації 0105U001030) та спільного наукового проекту Ізмаїльського державного гуманітарного університету й Інституту української мови НАН України «Літературні мови та діалекти українського Подунав'я. Мультилінгвальний атлас межиріччя Дністра і Дунаю» (номер державної реєстрації 0108U003100). Тему затверджено науковою координаційною радою «Українська мова» при Інституті української мови НАН України (протокол № 43 від 3 липня 2008 року).

Метою роботи є обґрунтування, розробка і перевірка методики дослідження граматики діалектів в опорі на діалектні тексти.

Реалізація мети передбачала виконання таких **завдань**:

- створення фонотеки та текстотеки мовлення діалектоносіїв базової говірки (с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.);
- розроблення на базі граматик літературної мови та досліджень українських діалектів моделі-матриці опису морфологічної системи;
- виявлення у діалектних текстах усіх граматичних форм і на цій підставі створення опису граматики говірки;
- виявлення морфологічних явищ досліджуваної говірки та особливостей їх функціонування;
- визначення чинників, що впливають на граматичну систему говірки;
- окреслення можливості та ступеня евристичної цінності опису граматики говірки на основі корпусу текстів;
- обґрунтування методики дослідження граматики говірки на підставі свідчень діалектних текстів.

Об'єкт дослідження – морфологічна система (частини мови, їх формальна реалізація, функціональне навантаження) базової степової говірки Наддунав'я – с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.

Предмет дослідження – реалізовані у текстах граматичні категорії частин мови, граматичні форми частин мови, їх значення, особливості функціонування; кореляція інваріантної моделі-матриці граматики та її реалізації у корпусі текстів говірки.

Для вивчення граматичної системи говірки використано загальногносеологічні **методи** спостереження, індукції, аналізу, синхронного зіставлення; застосовано парадигматичну та синтагматичну методики аналізу, методику дистрибутивного аналізу, елементи кількісного аналізу; методологічного статусу в дослідженні набули засади діалектної текстографії та застосування інваріантної моделі-матриці.

Джерела дослідження – діалектне мовлення носіїв говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. (фонозаписи 2006-2009 рр. та їх транскрибовані відповідники – діалектні тексти (переважно наративи, зрідка – діалоги); загальний обсяг 59 787 слововживань (10,5 а. а.); корпус текстів складає реалізація ідіолектів 30 носіїв говірки – 22 жінок і 8 чоловіків 1918-1944 років народження); матеріали «Атласу української мови», дослідження інших діалектологів.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в ній уперше в українському мовознавстві запропоновано системний опис граматики (словозміни та формотворення частин мови) окремої говірки на базі корпусу діалектних текстів, на підставі описів літературного стандарту та діалектів упорядковано модель-матрицю граматичної структури ідіому, яка може бути застосована у студіях інших українських діалектів.

Теоретичне значення дисертації визначається тим, що розроблено методику аналізу морфології діалектної системи на основі корпусу текстів діалектного мовлення, перевірено ефективність застосування інваріантної моделі-матриці морфологічної системи української мови. Обґрунтовано принцип системності морфологічного аналізу говірки на противагу традиційним описам говірок з урахуванням лише рис, відмінних від літературного стандарту. Здійснено функціональний аналіз граматичних явищ говірки: зіставлення рівнів структури парадигми (форм і значень), послідовне їх розмежування. Виявлено інтенсивність впливу на діалекти літературної мови. Упорядкована модель опису морфологічного рівня діалектів може бути застосована щодо інших українських говірок та літературної мови (зокрема, для встановлення на підставі текстів частотності, лакуарності форм, значень граматичних категорій).

Практичне значення роботи полягає у поглибленні прийомів вивчення граматичної структури діалектів, в отриманні важливої інформації про говірки межиріччя Дністра і Дунаю; укладений корпус текстів діалектного мовлення може слугувати джерелом наступних досліджень різних мовних рівнів говірки. Матеріали дисертації можуть бути використані для створення «Мультилінгвального атласу межиріччя Дністра і Дунаю», у студіях з граматики українських діалектів, у лінгводидактиці.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Дисертацію обговорено на засіданні відділу діалектології Інституту української мови НАН України. Результати дослідження викладено на Міжнародному діалектологічному семінарі «Мовне й культурне явище в діалектному просторі» (Львів, 2007), Міжнародній науковій конференції «Слов'янські читання» (Ізмаїл, 2007), Всеукраїнській науковій

конференції «Діалектне суміжжя як об'єкт мовознавчих досліджень» (Умань, 2007), науково-теоретичному семінарі кафедр філологічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, 2008), Міжнародній науковій конференції «Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі» (Київ, 2008), Міжнародній науковій конференції, присвяченій світлій пам'яті проф. О.А. Колесникова на честь його 70-річного ювілею (Ізмаїл, 2008), Міжнародній науковій конференції «Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті» (Тернопіль, 2009), XII Міжнародній науковій конференції «Русистика і сучасність» (Одеса, 2009).

Публікації. Результати дослідження викладено у 8 статтях, опублікованих у збірниках наукових праць, затверджених ВАК України як фахові видання.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (238 позицій) та додатків А, Б (транскрибованих діалектних текстів, словника малозрозумілих регіональних лексем та оказіональних трансформ), оформлених окремою книгою обсягом 261 сторінка. Робота містить 12 таблиць. Основний зміст дисертації викладено на 210 сторінках, загальний обсяг роботи – 496 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У «**Вступі**» обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено теоретичні засади, мету, завдання, об'єкт, предмет та методи дослідження, схарактеризовано джерела матеріалу, сформульовано наукову новизну, теоретичне й практичне значення роботи та подано інформацію про апробацію результатів праці.

У першому розділі «**Граматика говірки: методи і прийоми опису**» розкрито стан вивчення граматики говірок в українській описовій діалектології та лінгвогеографії, проаналізовано поняття «текст», «граматика тексту» в сучасній лінгвістиці, обґрунтовано доцільність дослідження граматики українських діалектів в опорі на тексти діалектного мовлення, описано специфіку діалектного тексту як джерела лінгвальної інформації, подано методику вивчення граматики говірки на підставі свідчень діалектних текстів.

Лінгвістика дедалі більше переорієнтовується на текст як основне джерело інформації про мову. Це стосується і діалекту як одного із стратів загальнонародної мови. З розвитком мовознавства сформувалися погляди на методи фіксації діалектного матеріалу. Л.Л. Касаткін, В.Є. Гольдін, П.Ю. Гриценко запропонували засади дослідження говірок в опорі на діалектні тексти, які становлять різновиди мовного простору, що відбиває реальне співвідношення елементів говіркової структури у їх синтагматичних зв'язках.

Сьогодні існують різні підходи до тексту як об'єкта граматичних досліджень (І.Р. Гальперін, Т.М. Ніколаєва, О.С. Кубрякова, О.О. Селіванова, Є. Бартмінський та ін.); дискусійним залишається статус граматики тексту (В.Г. Адмоні, Л.Г. Фрідман, В.І. Карабан, Г.О. Золотова та ін.). У роботі проаналізовано традиційний формальний та комунікативний підходи до тексту як об'єкта вивчення. Поділяючи думки П.Ю. Гриценка, розуміємо граматику тексту як виявлену структуру в сукупному тексті мовлення діалектоносіїв однієї говірки – сукупність одиниць і правила їхньої організації та функціонування.

На відміну від лексичного та фонетичного рівнів діалектної мови, дослідження граматичного рівня говірки найбільше вимагає текстового прочитання. Текст має здатність впливати на мовні одиниці, що його утворюють, у складі тексту реалізуються нові додаткові елементи, які існують у системі мови у латентному стані, або зумовлені контекстом; текст засвідчує наявність лакун граматичної системи порівняно з інваріантною моделлю-матрицею. Дослідити такі досі не пізнані явища граматики без опори на текст, передбачити, закласти їх у питальник, є нереальним. На підставі тексту уявнюється поділ граматичних одиниць щодо частотності їх використання у мовленні. Таким чином, для відтворення говірки як реальної комунікативної системи необхідним є залучення до аналізу значних за обсягами діалектних текстів – графічних аналогів фонозаписів монологічного або діалогічного мовлення діалектоносіїв.

Застосування діалектних текстів в українській діалектології веде свій початок з кінця XIX ст. і пов'язане зі студіями І.Г. Верхратського, пізніше – з дослідженнями І.А. Панькевича, В.С. Ващенко,

Г.Ф. Шила, Ф.Т. Жилка та ін., які додавали до своїх описових діалектологічних праць зв'язні тексти, окремі вирази, зразки фольклору. Сьогодні в українському мовознавстві є низка книжкових видань діалектних текстів: загальноукраїнська збірка текстів (К., 1977); тексти говірок Чорнобильської зони (К., 1996), Сватівщини (Луганськ, 1998), Старобільщини (Луганськ, 2000), північно-східної Слобожанщини (Львів, 2002), Закарпаття (Ужгород, 2004), Підляшшя (Луцьк, 2007), українських говірок Румунії (Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003) та Східної Словаччини (Нью-Йорк – Прага – Київ, 1998), однієї говірки с. Машеве (К., 2003). Однак донині не здійснено системного опису граматики чи іншого структурного рівня говірки, який спирався б лише на свідчення текстів, не перевірено реального евристичного потенціалу діалектного тексту як специфічного джерела мовної інформації.

Сучасний граматичний опис діалектів передбачає використання наддіалектної інваріантної моделі-матриці, яка ґрунтувалася б на свідченнях діалектів та літературної мови, втілювала б сучасні підходи до класифікації граматичних одиниць та встановлення статусу окремих одиниць мови. Послідовне застосування до діалектних текстів теоретичного інструментарію морфології, використовуваного в дослідженнях літературної мови, сприяє досягненню повноти опису морфології говірки на відміну від опису вибіркового, усталеного в багатьох сучасних діалектологічних студіях. Ця настанова дозволяє відмовитися від звичного для діалектології суто формального підходу, здійснювати аналіз не тільки від форми до значення, але й від значення до форми; відійти від прийому пошуку елементів, відмінних від літературного стандарту, й дати повний опис говірки як самодостатнього об'єкта вивчення. Зіставлення діалектного матеріалу з інваріантною моделлю-матрицею запобігає пропускам окремих граматичних рис говірки, дає можливість віднайти досі непомічені локальні явища. Цей прийом допомагає окреслити реальну парадигму змінюваного слова, виявити лакуни у граматичній системі говірки та рідко фіксовані елементи. Хоча висновки про некомплектність парадигми, відсутність у говірці елемента на підставі діалектних текстів мають релятивну природу, а лакунарність має бути верифікована, все ж такі свідчення особливо цінні як сигнали щодо функціонального статусу словоформ.

Діалектні тексти виявляють характерні риси говірки на всіх структурних рівнях. У говірці с. Шевченкове на фонетичному рівні спостережено втрату елементів слів на початку: *ажоту^дди / де о^то^т найеш* [знаєш] *та йак о^то^т бабин* / *Л'убин* / *д'ад'ко*; у середині: *небуло ц'іх о^це поп'а^ц-от* / *м'іл'іа / м'іл'дер'іу* [мільярдерів]; у кінці: *дали похвал'ну ґраму* [грамоту]; *на комбайі* [комбайні] *робила*. Зафіксовано нерегулярні зміни структури слова: *у молдин'ц'і* [у молодості] *йа йїздила / на ц'ілі'н'і була*; *у воїен-е врем'я / ос'ін' / та спускалис'а паргут'істи* [парашутисти]; *у його наче лице о^то каптус* [кактус] *отой*; *і ўколи і табл'ет'і* [таблетки] *і блакади і шо хоче"ш*; *а ц'а розора* [ресора] *роз'йшлас'а*; *друц'ул'ос* [бруцельоз] *ко'ст'і*, – причиною появи таких видозмін формальної структури слова є сприймання й засвоєння діалектоносіями одиниць мови на слух; ймовірно, певну роль відіграє і притаманна мовленню економія мовленнєвих зусиль. У текстах функціонують і семантичні регіоналізми: *найшоўс'а син* – 'народився'; *покласти* за *убори"иц'у* – 'призначити' та ін. Окремі видозміни слова зумовлені граматичними особливостями: *страхувати* – у значенні 'страхати' (активізація дієслівного суфікса -*ува*-). Спонтанне мовлення спричиняє появу надлишкових компонентів тексту (*а то^д'і н'іш'ла ра'ботат' на ф'ерму / на / осем'е'натором*) і, навпаки, відсутність окремих компонентів у структурі речень ([?] *к'іно хо'дили*; [?] *дв'і'нац':ат' год ос'таўс'а без бат'ка*). Характерними рисами автентичного (нередагованого дослідником) тексту на синтаксичному рівні є зміна синтаксичних зв'язків, що відбувається в момент мовлення, внаслідок чого виникають логічно й синтаксично невмотивовані синтагми, речення (*їди ти в том к'райу кл'уб'і*; *д'ід буў Берл'ін*).

Таким чином, тексти спонтанного діалектного мовлення забезпечують дослідника надійною лінгвальною інформацією, на підставі якої можливе системне вивчення граматики говірки.

У другому розділі «Текстова реалізація іменних частин мови» описано лексико-граматичні розряди й граматичні категорії іменника, прикметника, числівника й займенника та їх парадигматику.

З-поміж іменних частин мови найактивніше у мовленні носіїв говірки функціонують іменники (21,9% від усіх слововживань у корпусі текстів) та займенники (13,7%), співвідносні з іменником,

прикметником і числівником; прикметники (2,4%) та числівники (1,7%) творять периферію іменного сегмента граматичної системи.

На тлі типових поширених у літературній мові та інших діалектах явищ у словозміні іменних частин мови в опорі на текст виявлено й специфічні феномени: а) які стосуються розподілу іменників між типами відміни; б) що пов'язані з особливостями відмінювання форм; в) функціональну лакуарність як маркер діалектної словозміни.

Парадигматиці іменних частин мови властива уніфікація. В іменника вона виявляється: а) у міжпарадигматичних переходах, пов'язаних з хитанням у роді – набуттям рис іншого словозмінного типу в усіх відмінках (¹л'ітра, ¹н'єгра) або лише у частині відмінків (¹купити мо¹роже^ну), а також зумовлених змішуванням типів (¹ноч^оу^йу, ме^ндал'іу) й підтипів відмінювання (зе^нм'л'оу, на ко^н'ов'і); б) у тенденції до вирівнювання числових парадигм іменників, що у літературному стандарті характеризуються як *singularia tantum* та *pluralia tantum* (¹транспорт – транспор^{ти}); в) у відмінюванні іменників іншомовного походження, аббревіатур та інших, що в літературній мові кваліфіковано як незмінювані (к'іна не^н було; буу у ен^{тес}'і). Функціональні взаємовпливи та змішування притаманні I і II типам відміни (скарла^т'ін буу, та^{ка} п^{ри}зв'іс'ка), II і III типам відміни (та^{ка} роск'іш – та^{кого} роскош^у), I і III типам відміни (ши^{нел}'а, кро^{ват}'а), II і IV типам відміни (кур^чом замість кур^чам) субстантивів; іменниковим відмінковим графемам Н. в. і Кл. в. (¹мамо кажут'), Р. в. і Н. в. / Зн. в. (¹тан'ц'і не^нзнала), Р. в. і Д. в. (не^н прот'іу бо^го^в'і), Р. в. і М. в. (ро^били^е у су^с'ідах); Зн. в. і Н. в. (оштрафу^{вали} ма^{ти}), Зн. в. і Р. в. (¹дайте кох^{точ}ки), Зн. в. і М. в. (пос^{та}ви^т' банки на но^{гах}); О. в. й Зн. в. (йізд^{ила} за ку^сок); М. в. й Зн. в. (шит' на ма^{шин}ку), Кл. в. і Н. в. (¹баба!)).

У прикметниках, прикметникових займенниках, порядкових числівниках уніфікація зумовлена передусім розмитістю поляризації за твердістю / м'якістю кінцевого приголосного основи (кол^хозн'ім шо^{фер}ом, ота^к'ійо, у ш'ізде^н'с'ат'іх го^{дах}); у прикметниках – взаємодією повних форм якісних і відносних прикметників та коротких форм Н. в. одн. присвійних ад'єктивів (б^ратовий вл'іс'іп'ет замість б^ратів велосипед); у займенниках – взаємодією відмінкових графем Р. в., Д. в. та М. в. в особових займенниках (ка^{жу} йі'йі; на йі'йі пал'то) та взаємодією словозміни вказівних прономенів той, цей і прикметникових займенників (¹тойі, ц'о^{йі} у позиції тієї, цієї). Словозміна позначена уніфікацією відмінювання порядкових числівників, прикметникових займенників за прикметниковим типом, що реалізується у спільному для них змішуванні флексій твердої та м'якої групи у Н. в. одн. ч. р. (дво^йур'ідн'ій, йа^к'ій, сорок п'ят'ій), Р. в., Зн. в., Д. в. та М. в. мн. (ба^гат'іх, у ш'ід'іс'ат'іх, моло^д'ім, т'іх, ота^к'ім); у функціонуванні флексій: -ом у М. в. одн. ч. р. (у п^{ро}шлом, во вто^{ро}м, у том) та -его у Р. в. одн. ч. р. (пос^л'едн'его, інач'его).

На словозміну впливають фонетичні процеси: палаталізація /p/ (Н. в. мн. –х¹мар'і, Зн. в. мн. – дво^п'р'і), ствердіння /ц'/, /т'/, /с'/ (Н. в. мн. – ти, ци, у^{си}). Граматиці іменних частин мови притаманні архаїчні риси: субстантивні форми Н. в. мн. у позиції Зн. в. мн. у назв істот (до^п'йіти ко^{ро}ви); форми Р. в. III відміни з флексією -и (з^лости, пакости); нестягнені прикметникові форми Н. в. ж. р. (¹тонка^йа) та мн. (дво^йур'ідн'ійі); форми Д. в. займенників йа (мн'і) та в'ін (йе^лму); стягнені форми Р. в. та О. в. вказівних займенників (¹тойі, тойу); форми двоїни іменників ч. р. II відміни при числівниках два, три, чо^тири (два б^рата, три дн'а, чо^тир'і ча^са); збереження давньої іменникової -ьн - основи (ц^{ер}кова, у ц^{ер}ков'і).

Дослідження граматики іменних частин мови на підставі діалектного тексту уможливило виявлення таких досі не описаних або інакше інтерпретованих елементів граматичної системи говірки с. Шевченкове: іменник, що вживається разом з топонімом, може не узгоджуватися з останнім (у г^ород^м К'іл'і'і); іменник, що позначає сукупність, може узгоджуватися з дієслівним присудком у множині (потан'ц'ували моло^д'о^ж); у Р. в. одн. ч. р. іменників – назв неістот II відміни може виступати закінчення -а (об^лмазували при^ч'ілка), що розширює інформацію про поширення цих форм, подану в «Атласу української мови»; у Д. в. одн. назв неістот с. р. II відміни, окрім закінчення -у (сон'ц'у) – закінчення -ов'і (пра^в'іт'ел'ствов'і питчи^н'авс'а); у Зн. в. одн. ч. р. назв істот II відміни – флексія -Ø (бе^нрут' за п^{ер}вий бо^й'йарин); форми Зн. в. мн. назв неістот II відміни можуть збігатися з Р. в. мн. (ота^ких бу^кет'іу цв'іт'іу при^воз'ат'); в О. в.

одн. ж. р. іменників III відміни на тлі менш вживаних флексій *-ойу* (*пу¹т¹ойу*) та *-у* (*ос¹ін¹йу*) зафіксовано флексію *-йу* й відсутність подовження кінцевого приголосного основи (*сол¹йу*, *ноч¹йу*); у Р. в. ж. р. прикметників, окрім флексії *-ойі* (*моло¹дойі*), – закінчення *-ейі* (*дво¹йур¹ідн¹ейі*), у М. в. одн. ч. р. прикметників, прикметникових займенників, порядкових числівників, окрім флексій *-ому*, *-ім* (*на к¹ір¹н¹ічному завод¹і*; у *ш¹ізде¹с¹ат¹ім год¹у*; на *т¹ім¹ мест¹і*) – закінчення *-ом*, а у Р. в. одн. ч. р. прикметників та прикметникових займенників, окрім флексії *-ого* (*во¹йеного*, *та¹кого*) – *-его*; наявні форми двоїни іменників ж. р. I відміни у поєднанні з числівником *два* (*дв¹і си¹ст¹р¹і*); у Н. в. мн. прикметників відбувається ствердіння основ (*дур¹ни за¹кони*); займенник *с¹т¹іл¹ки*, *с¹т¹і¹ки*, *с¹т¹і¹ко* може мати й значення ‘скільки’ (*с¹т¹іки то¹б¹і год¹?*).

Застосування інваріантної моделі-матриці свідчить, що для опису діалектної словозміни іменника (за винятком IV відміни), прикметника та займенника можна використати традиційну класифікацію типів відміни з підтипами (хоча поляризація підтипів за твердістю / м'якістю кінцевого приголосного основи може нівелюватися). Числівниковим формам як фрагменту граматичної системи говірки властива некомплектна та лакунарна або змішана з іншими частинами мови система відмінювання простих нумеративів (*хо¹дили до с¹ім клас¹і¹у*; *прац¹увала із дев¹іам¹ рок¹і¹у*); відсутність парадигматики складних та складених кількісних числівників (*поро¹би¹у у кол¹хоз¹і до ш¹ід¹іс¹ат¹ год¹*; *мо¹йа ба¹ба до дев¹а¹носто ч¹е¹тур¹і¹ годи¹ жила*); відмінна від літературного стандарту словозміна порядкових числівників (*ро¹дилас¹а у тис¹ачу де¹в¹а¹цот т¹ри¹ц¹ат¹ с¹ід¹м¹ім год¹у*) за наявності розгалуженої словозмінної системи у літературній мові.

Іменним частинам мови говірки притаманна лакунарність, що виявлена у низці типів словозміни та граем (Д. в., О. в., М. в., Кл. в.), найширше – у відмінюванні іменників колишніх *-n-* та *-t-* основ (IV відміна), незмінюваних іменниках, складних та складених числівниках.

Отже, тексти засвідчили, що граматична система іменних частин мови досліджуваної говірки, де центральним є іменник, зберігає архаїчні риси та зазнає впливу фонетичних чинників; морфологію цих частин мови передусім визначають такі феномени, як уніфікація, що виражається у функціональній взаємодії словозмінних типів, підтипів, граем, варіантності форм тощо, а також функціональна лакунарність.

У третьому розділі «Текстова реалізація дієслова» розглянуто репрезентацію лексико-граматичних розрядів та граматичних категорії дієслова, функціонування інфінітивних і дієвідмінюваних дієслівних форм, а також дієприкметника, дієприслівника та безособових форм на *-но*, *-то*.

Дослідження граматики дієслова в опорі на діалектні тексти показало, що дієслово разом з іменником становить центр граматичної системи говірки с. Шевченкове і дещо переважає, пор.: 13083 дієслівні (за винятком дієприкметників та дієприслівників) словоформи і 12992 іменникові словоформи.

Для несловозмінних граматичних категорій дієслова характерне: послідовніше творення видових протиставлень порівняно з літературною мовою (*н¹ідл¹і¹читис¹* – *н¹ідл¹і¹чуватис¹*, *прибо¹л¹іти* – *приб¹ал¹увати*); активність суфікса *-ува-* як засобу творення дієслів недоконаного виду, на що вказує, зокрема, поширення імперфективних форм з цим суфіксом, а також наявність форм, не властивих літературній мові (*зара¹батувати*, *обра¹батувати*); префіксація як найпродуктивніший засіб передачі перфективації; поширеність двопрефіксових дієслів з *по-* + *на-* (*пона¹тикати*), *по-* + *за-* (*поза¹помі¹нати*), *по-* + *при-* (*поприб¹ірати*), *по-* + *по-* (*попоход¹ити*); наявність у перфективних формах префіксів, які у літературній мові оформлюють інше значення (*про¹й¹а¹ві¹ус¹а те¹ле¹в¹ізор¹* – з'явився; *приб¹ралис¹а с¹у¹ди* – **перебралис¹а**; *йенко¹мат про¹в¹ір¹а¹у* – **перевіряв**; *воро¹та вчи¹нит¹* – **відчинити**; *вп¹лат¹ували там* – **сплачували**; *до¹в¹ідай¹у¹ц¹а до нас* – **навідаються**; *не¹за¹м¹іти¹у* – **не помітив**; *пере¹кал¹аду¹вали* – **поколядували**), нетипове творення наведених похідних відбувається на тлі поширених типових моделей; відсутність чергування приголосних *т//ч* при імперфективації (*сх¹ват¹увати*, *ск¹рут¹увати*); вираження зворотності за допомогою постфікса *-с¹а* (*-с¹*); наявність зворотних дієслів у семантичній позиції незворотності (*бо¹л¹і¹є¹мос¹а* – ‘хворіємо’); перевага активних конструкцій над пасивними (*ми йі¹м ч¹ін¹л¹айем букет*); вираження пасивності перехідними дієсловами з постфіксом *-с¹а* (*утр¹е¹н¹а на втор¹ий*

ден' *п'равиц'а*), пасивними дієприкметниками (*столи понакриван'і*) та безособовими дієслівними формами на *-но, -то* (*там не^епозакривано; при^ецеп'с'іна було скинуто*).

Словозміну дієслова характеризує: широка реалізація у мовленні дієслів 1, 2, 3 класів; належність дієслів до іншого класу порівняно з літературною мовою (*роз^епаду^уц'а* – діал. 1 клас, *розпадаються* – літ. 3 клас; *ли^ут* – діал. 9 клас, *лють* – літ. 8 клас); взаємодія I, II типів дієвідміни та дієвідміни атематичних дієслів, що передусім виявляється у набутті: дієсловами I дієвідміни флексій II дієвідміни у формах 3 ос. одн. (*ка^жи^ет', зна^еи^т'*) та мн. (*хо^т'а^т'*), дієсловами II дієвідміни – у формах 3 ос. одн. (*при^ходе, в^лазе*) та мн. (*ба^чу^т'*) флексій I дієвідміни, атематичними дієсловами – флексій 2 ос. одн. II дієвідміни (*по^в'ісиш, да^сиш*); спорадично у дієслова 8 класу *мо^г'ти* відсутнє чергування *г//ж* при збереженні наголосу на корені (*мо^г'у*); у дієслів 1 класу регулярно відсутнє чергування *с//ш, т//ч* у формах 1 ос. та 3 ос. мн. теперішнього-майбутнього часу (*не^р'е^нкру^т'у^йе^мо, пона^крас'у^йу^т'*), чергування *д//дж, с//ш* у формах 3 ос. мн. минулого часу (*за^г'ород'ували, подо^н'ос'ували*) та *т//ч* у формах 3 ос. одн. і мн. минулого часу (*не^р'е^нло^н'ат'ували*); у дієслів II дієвідміни регулярно відсутнє чергування *д//дж, з//ж, с//ш, т//ч* у 1 ос. одн. (*хо^д'у, при^воз'у, вис'у, ле^н'т'у*), що засвідчує й «Атлас української мови»; функціонування усічених форм 3 ос. одн. (*гу^л'а, пи^т'а, лу^н'а*) у парадигмі I дієвідміни; наявність лише аналітичних форм майбутнього часу недоконаного виду (*буду ро^б'ити*); м'якість приголосного */р/* у синтетичних формах наказового способу 2 ос. одн. (*жа^р'*); вираження значення наказового способу особовою дієслівною формою теперішнього (*і^д'ем, і^д'ом*) та минулого часу (*п'и^ш'ли*) за відсутності форм з флексією *-імо* (*хо^д'імо*); посилення синтетичних наказових форм частками *да^в'ай, гай, гай^д'а*; вживання дієслівної зв'язки *було* у формах мн. при вираженні давньоминулого часу (*було при^ходили*); координація дієслівного присудка у формі множини з підметом, що позначає сукупність і старшого члена родини (*о^х'ра^н'а сто^й'ат'; ма^м'а бу^л'и; та^т'о і^д'у^т'*); часові та способові форми можуть вживатися у вторинних функціях (*о^ц'е да^м'бу но^с'имо носил^к'ами дв'і метр'і на^верх по^п'ід Дунай // о^ц'е ми та^м'е^ч'ки да^м'бу^в'али; ну і то^в'і б^р'ат ка^ж'е / ну по^й'е^х'ал'і*).

Дієслівну морфологію, як і морфологію іменних частин мови, визначає головним чином уніфікація, що виявляється на рівні як формотворення (уодноманітнення засобів перфективації та імперфективації), так і словозміни (взаємовпливи й змішування у межах I і II типів дієвідмінювання та атематичних дієслів), у відсутності чергувань. Систему дієслівних форм детермінують і фонетичні процеси (усічення у дієслівних основах 3 класу – *зна*; м'якість */р/* у наказових формах); у ній функціонують і застарілі дієслівні форми (форми 3 ос. однини I дієвідміни – *зна^еи^т'*). Одним із факторів впливу на дієвідмінювання можуть бути міждіалектні взаємовпливи, на що вказує «Атлас української мови» та інші лінгвогеографічні праці, а також дескриптивні діалектологічні студії.

Дієприкметниковим формам також властива відсутність пов'язаних зі словозміною чергувань зубних приголосних з шиплячими (*к^р'асе^н'і, на^р'ад'е^н'а*), водночас наявність чергувань типу *б//бл, м//мл, п//пл, в//вл* (*об^л'упл'е^н'а, при^е'чепле^н'і, з^р'обл'е^н'а, не^т'равле^н'і*); дієприкметники, утворені від дієслівних основ на *-и-*, у говірці набувають суфікс *-ан-* (*за^г'руз'аний, на^х'ил'ана*); відбувається змішування груп дієприкметників за твердістю / м'якістю кінцевого приголосного основи (Зн. в., Д. в. мн. – *по^л'жен'е^н'іх, зу^{ст}'р'ечн'іх, при^г'ла^ш'он'ім, х^р'е^ш'ч'ен'ім*); наявні нестягнені дієприкметникові форми (Н. в. мн. – *при^г'ла^ш'он'ійі*).

Дієприслівники, утворені за допомогою суфіксів *-ви'і* (*да^в'и'і*), *-а* (*с^м'от'р'а*), й активні дієприкметники належать до периферії дієслівної системи. У текстах зафіксовано досі не описані у наддунайських говірках дієприкметники з суфіксом *-он-* (*тра^в'л'он'і, пр'ів'із'он'а*), які, ймовірно, є наслідком російськомовного впливу. Дієприкметникові конструкції можуть набувати значення зворотності (*ко^з'и не^п'о^к'от'е^н'і*), а безособові форми на *-но, -то* – мати при собі додаток у Зн. в. та О. в. (*ар'іх^л'ет'іку^б'ито; все^ч'исто за^б'ито ку^к'у^р'у^з'ойу*).

Таким чином, у текстовій реалізації дієслово посідає центральну позицію у граматичній структурі аналізованої діалектної системи, а його словозміну та формотворення характеризує уніфікація за наявності багатьох нерегулярних маркованих елементів.

У четвертому розділі «Текстова реалізація прислівника» проаналізовано відзайменникові прислівникові похідні, прислівники, утворені від номінативних частин мови, описано специфіку ступенювання якісно-означальних прислівників, розглянуто модальні та предикативні прислівники.

Прислівники, що поєднуються у текстах насамперед з дієсловами, у мовленні носіїв говірки посідають напівпериферійну позицію (7,3% від усіх частин мови).

Займенникові прислівники (38% від усіх прислівників) характеризує: поширення демінутивних форм з суфіксами *-ечки* (*-е^uчки*), *-ечко* (*-е^uчко*), *-ичко* (*-и^eчко*) (*таке^uчки*, *таме^uчко*, *те^uперички*, *по^uтоме^uчки*), регулярність похідних, утворених за допомогою префікса *-о* (*оту^uди*), а також префіксально-суфіксальним способом *о-* + *-о* (*ота^uко*), відсутність таких засобів творення неозначених прислівників, як префікси *аби-* та *де-*, натомість наявність префікса *кой-* (*койко^uли*), що притаманне й займенникам; питально-відносний прислівник *де* може вживатися з семантикою 'куди' (*де ти б^uїжиш?*); функціонування специфічних прислівників, утворених: конфіксами *по-* + *-ему* (*по^uначему*), *по-* + *-ому* (*по^uдру^uгому*), *з-*, *от-* + *-ова* (*зо^uт^u:удова*), суфіксом *-е* (*і^uначе*); наявність архаїчних прислівників (*вс^uїз^uда*, *н^uїз^uде*).

Ядро адвербіальної системи говірки становлять похідні від номінативів (60% від усіх прислівників), серед яких найбільш уживаними є якісно-означальні прислівники, а найменш – прислівники мети та причини.

Якісно-означальні прислівники, утворені від якісних прикметників за допомогою морфем *-о* (*рано*), *-е* (*добре*), виражають суб'єктивну оцінку за допомогою афіксів *-ен'ко* (*-ен'ку*, *-он'ку*), *-он'ечку* (*до^uїген'ко*, *пома^uнен'ку*, *пот'їхон'ечку*), *-аче* (*доб^uр'аче*), *-ушче* (*-ушчо*) (*стра^uхушче*).

Недостатній ступінь безвідносної міри якості досягається за допомогою суфіксальних морфем *-уват-* (*-о^uват-*) (*т'аже^uлу^uвати*), поєднанням якісно-означального прислівника зі словом *не^uс'їл'но* (*не^uс'їл'но рос^uкошно*).

Надмірний ступінь безвідносної міри якості виражають поєднання якісно-означальних прислівників з прислівниками міри *дуже*, *сил'но*, *страшно*, *гет'*, редуplikовані форми якісно-означальних прислівників (*н^uр'амо-н^uра'мо*), редуplikовані форми якісно-означальних прислівників, у яких другий компонент посилено префіксом *пре^u-* (*сил'но-пре^uсил'но*).

Форми вищого ступеня порівняння творяться синтетично – за допомогою суфіксів *-ше*, *-іше*, *-че* (*креше*, *до^uїше^u*, *інтере^uсн'іше*, *т'аже^uл'іше*, *ран'че*), суплетивно (*хуже*, *краще*) та аналітично – поєднанням якісно-означального прислівника звичайного ступеня зі словом *б'їл'ше^u* (*б'їл'ше^u совр'е^uм'он'о*). У формах вищого ступеня порівняння *б'їл'ше*, *менше* суфікс *-е* може втрачатися (*менш бо^uл'їли*), прислівник *добре* має варіантні форми вищого ступеня порівняння (*краще*, *луч'е*, *лучше^u*).

Форми найвищого ступеня порівняння насамперед творяться за допомогою приєднання до синтетичної форми вищого ступеня префікса *най-* та слова *саме* (*найтруд^uн'іше*, *саме^u хуже*), а також спорадично – лексеми *б'їл'ше* (*б'їл'ше прос'т'іше*, *б'їл'ше блуд^uн'іше*).

Найпоширенішими серед інших розрядів номінативних прислівників є: відіменні похідні, утворені шляхом адвербіалізації форм Р. в. ч. р. (*н'їша^uка*, *бос'а^uка*, *до^uма*), О. в. усіх родів (*х^uрестиком*, *вулиц'о^uїу*, *л'їтом*) та мн. (*рачки*, *зад^uки*), а також прийменниково-відмінкових форм Р. в. з прийменниками *з*, *с*, *із*, *за*, *по*, *до*, *у* (*з^uзаду*, *с^uпере^uду*, *із^uверху*, *за^uран'ї*, *поза^uд'ї*, *до^uдому*, *у^uдома*); Зн. в. з прийменниками *на*, *у*, *по*, *во* (*на^uзад*, *поза^uд*, *у^uден'*, *вовре^uмн'а*); М. в. з прийменниками *по*, *у*, *з*, *с*, *на*, *при* (*посе^uредин'ї*, *у^uв'ече^uр'ї*, *з^u:ад'ї*, *с^uпере^uд'ї*, *припосл'етку*, *наго^uр'ї*), відприкметникові похідні, утворені від основ відносних прикметників з суфіксом *-с'к-* (*-з'к-*, *-ц'к-*) морфемою *-и* (*-і*) (*посу^uс'їц'к'ї*, *пох^uохл'ац'ки*), та від основ якісних та відносних прикметників конфіксом *по-* + *-ому* (*по^uумному*, *по^uк^uнижному*); відчислівникові похідні, утворені

адвербіалізацією кількісного числівника у М. в. мн. з прийменником *у* (*в*) (*уд^uвох*, *втр'ох*), поєднанням «прийменник *на* + збірний числівник» (*над^uвоє*), «прийменник *на* + Зн. в. іменника *поло^uвина*»

(наполо¹вину); віддієслівні похідні, утворені префіксально-суфіксальним способом на¹у- + -шки (-чки) (на¹у¹приш¹ки, на¹у¹стойач¹ки).

Специфіка творення номінативних прислівників у говірці с. Шевченкове полягає в наявності додаткового порівняно з літературним стандартом префікса у- (у-), що виражається у додаванні його до слів, які в літературній мові з ним не вживаються (уве¹с¹нойу, у¹полнос¹т¹йу, уза¹тра); у відсутності префікса *шчо-* як засобу творення темпоральних прислівників (літ. *щодня, щонеділі*), а функціонуванні замість нього означального займенника *кожний* та його варіантів (*кажного дн'а, кожної не¹д'ілі*). Прислівникову систему говірки вирізняє існування великої кількості синонімічних форм (*с'одн'і – с'одн'а; н'ішки – н'ішака – н'ішком; т'рохи – т'рошки – пот'рошки – пот'роше¹чки – т'рон'ки; с'пере¹ду – с'перед'і – попе¹ред'і – упе¹ред – попе¹ред; поки – по¹ка – по¹куда – по¹кам'іс*'), окремі з яких є мало відомими (*навкол'енца, напро¹си, т'рон'ки, припосл'етку, напосл'етку, із¹замолоду*), а також запозичень із російської мови (*т'аже¹ло, ч'отко, воз¹можно, в основ¹ном*).

Отже, у корпусі текстів аналізованої говірки прислівникові властиве активне функціонування демінутивних відзайменникових похідних, наявність розгалуженої системи словотвірних варіантів та локальних форм.

У п'ятому розділі «Текстова реалізація службових частин мови, вигуків» показано, що функціонування зазначених частин мови і вигуків у граматичній системі говірки здебільшого тотожне літературному стандарту та відоме іншим українським говіркам, хоча й має низку особливих рис.

Прийменники, які з-поміж службових частин мови реалізовані найменше (7%), у мовленні діалектоносіїв характеризує наступне: ядро прийменникової системи формують просторові, темпоральні та об'єктні слова; активно вживаються прийменники *у* (*в, ў*), *з* (*с, із, іс*) *за, на*; ширше функціональне навантаження порівняно з літературною мовою притаманне прийменникам *із* (*іс*), *за, на*; прийменник *від* не зафіксовано, а натомість функціонує давній варіант *од* (*од'й'ого*); конструкції прийменник *із* (*іс*) + Р. в. іменника зі значенням належності синонімічні конструкції *від* (*од*) + Р. в. іменника, або безприйменниковій (*позвоночник іс каба¹на / із бич¹ка*); прийменник *із* (*іс*) часто дублюється перед іменниковим означенням (*із св'і¹чок іс т'іх*); прийменник *з* має варіант *зо* (*зо м¹нойу*); конструкціям *на* + Зн. в. та *за* + Зн. в. іменника й іменникового займенника властива висока продуктивність; прийменник *за* бере участь у творенні форм вищого ступеня порівняння прикметників (*с¹тарший за мене*); синтаксеми *за* + Зн. в. в об'єктному значенні синонімічні *про* + Зн. в. (*ска¹зати за бари; йа за це не¹чула*) та *на* + Зн. в. (*н'ішла зам'ін'ала за йа¹кус'кар¹тинку*), в той час як прийменники *про, о, об* мінімально представлені, а синтаксеми *на* + Зн. в. в атрибутивному та об'єктному значеннях синонімічні конструкціям *для* + Зн. в. (*метра матер'ійі на пал'то*), *про* + Зн. в. (*в'ін на сина каже*), *на* + М. в. іменника чи О. в. без прийменника (*на в'ійалку не¹ре¹крут'уйе¹мо*); слова *у, на* у мовленні носіїв спорадично випадають; прийменник *поп'ід, по¹під* + Зн. в. іменника відзначено у низці словосполучень (*поп'ід в'ікна, по¹під хати, по¹під дво¹р'і*) без варіантів, в інших сусідніх говірках зафіксовано (*по¹під дво¹рами*); прийменник *перед* реалізується передусім з темпоральним значенням (*пере¹д Р'із¹дом*); конструкції *по* + М. в. (*по об'ід'і*) з темпоральною семантикою аналізованої говірки не характерні, у цьому значенні функціонують синтаксеми *н'ісл'а* + Р. в. іменника; прийменник *п'ід* має варіанти *під, под*; у прийменниковій підсистемі реалізується конструкція *к* + Д. в. іменника, що є архаїчною рисою (*доступ к грошам*); функціонує досі не відзначений у наддунайських говірках прийменник *б'іл'а* (*б'іл'а нейі*); до специфічних прийменникових сполучень належить *по* + дієслово 1 ос. одн. (*ну по не¹знайу / по не¹знайу бу¹ває та¹ко*), виникнення останньої синтаксеми вимагає додаткового вивчення.

Сполучникам у мовленні носіїв говірки с. Шевченкове властиві: вужчий репертуар та нижча частотність їх уживання порівняно з літературними текстами; перевага складносурядних синтаксичних структур над складнопідрядними; відсутність протиставних кон'юнктивів *але, проте, зате, однак* і складених градаційних *не тільки...але і (й), не тільки...а і (й)*; наявність специфічних сполучників сурядності – розділового *іл'і* (*іду на роботу / іл'і од-их¹ну л'ажу*) та протиставного *но¹* (*йес' доч¹ки / но¹ т'іко не¹ живут' коло мене*); функціонування особливих підрядних сполучників причини *зато шо* (*а*

в'ік'но закри'вайу / за^ато^ощо йа не^учу'йу), потому шо (не^ум'із слова ска'зат' / **пото^омушо** т'іки хто с'лово скаже / з'разу роз'тр'іл'айут') та умови йесл'і ...то (**йесл'і** по'л'із у раз'в'ед'ку / **то** йо'му б'іл'ше да'йут' кушат'); маловживаність поширеного в українських говірках кон'юнктива йа'кий; сполучник де, крім значення місця (жила поза'д'і / **де** Пугач), вживається зі значенням ознаки у позиції літ. який, котрий, що, як (м'ій ха'з'айін / **де** по'мер фото'карточка; ба'зар' бу'у о'тамо'коло / **де** до вас й'їхат'); кон'юнктив шчо (шо) вживається у значенні атрибута як щодо назв істот (о'ц'а / **шо** ви бу'ли / во'на с су'с'ідами не^удуже), так і щодо назв неістот (сара'йі / **шо** ми ро'били), має і з'ясувальну семантику (не^удумала / **шо** дожи'ву до пенс'йі); регулярність сполучника йак у порівняльних конструкціях у функції літ. ніж, мов, немов (у нас мен'че^у го'роду **йак** в'вас). Серед архаїчних рис відзначено: низька уживаність сполучників у діалектному мовленні, функціонування сполучників но (< нь), того шо, полісемія кон'юнктива де. Тексти засвідчили реалізацію сполучника йак у конструкціях з вищим ступенем порівняння прислівників (с'тарше йак ти), що доповнює інформацію «Атласу української мови».

У структурі говірки часткам притаманне: центральна позиція з погляду вживання серед інших службових частин мови; крім функцій підсилювально-видільної, слово- та формотворчої, емоційно-експресивної, модальної, їм властива функція заповнення пауз; надмірне та семантично невиправдане вживання часток (а **це** ос **тоже**); поширеність у мовленні діалектоносіїв вказівних часток **це** (о'це), о, от; наявність спонукальних часток ну, а'ну, а'нука, да'вай; функціонування специфічних партикул **даже**, **да**, **хот'аби**, **чут'**, **ба**, **май** (остання – наслідок румунського впливу), що постали в результаті міждіалектної взаємодії; наявність архаїчних елементів – **да**, **ба**. Дослідження граматики говірки в опорі на діалектні тексти дозволило виявити частки **май**, **чут'**, яких не фіксували раніше, та спростувати тезу інших дослідників (А.М. Муқан) про відсутність частки **хай**.

Вигуки у граматичній системі говірки характеризує: функціонування у мовленні діалектоносіїв передусім непохідних емоційних інтер'ективів (о! а! у! ох! ах! ой! т'у! она! ага! гон!); наявність інтер'ективів, запозичених із румунської мови (**мей**, **бре**, **а'ларма**); багатозначність вигуків; вільна позиція у структурі висловлення. Вигуки, що використовуються по відношенню до свійських тварин та птахів, у текстах не реалізовано; їх аналіз вимагає створення відповідної комунікативної ситуації. До специфічних належить широко вживаний носіями говірки вигук **а'ди** 'а ти дивись'.

Таким чином, вивчення службових частин мови та вигуків на базі текстів діалектного мовлення уможливило доповнення інформації про їх статус у говірках межиріччя Дністра і Дунаю, а також з'ясування особливостей їх функціонування.

Аналіз граматичної системи української степової говірки межиріччя Дністра і Дунаю на підставі свідчень діалектних текстів уповажнив на такі **висновки**.

У працях з діалектної граматики є прийоми та настанови, що вже вичерпали себе. Дослідження граматики діалектів доцільно здійснювати, використовуючи методику, яка дає можливість уникнути недоліків традиційних граматичних діалектологічних описів та розширити відомості про граматику українських говірок. Ця методика має специфічні настанови та прийоми.

Прийом 1. **Діалектна текстографія**: полягає у використанні як джерела лінгвального матеріалу винятково діалектних текстів, які творять значний за обсягом корпус та становлять невимушені оповіді з мінімальним втручанням експлоратора; формування корпусу текстів уможливорює застосування статистичних методик у дослідженні структурних рівнів говірок.

Прийом 2. **Інваріантна модель-матриця**: для повноти опису граматичної системи, запобігання пропускам елементів структури важливим є використання наддіалектної інваріантної моделі-матриці граматичної системи української мови (з урахуванням й літературної мови як форми існування загальнонародної мови). Традиційна діалектна граматика, що непослідовно застосовує прийом моделювання, хибує на неповноту представлення матеріалу.

Прийом 3. **Функціональний підхід:** аналіз від значення до форми (а не тільки від форми до значення), використання понять *центр і периферія, лакунарність, функціональне навантаження, семантика граматичних категорій*.

Прийом 4. **Статистичне опрацювання текстів:** з метою встановлення статусу (центрального чи периферійного) граматичного класу слів (частин мови, лексико-граматичних розрядів та словозмінних класів), їх ієрархії, статусу граматичної форми застосовується статистичний аналіз.

У дослідженні необхідно зважати на стилістичну специфіку діалектного тексту; описувати всі елементи системи, а не лише риси, відмінні від літературного стандарту.

На підставі застосування розробленої методики виявлено, що граматичній системі говірки с. Шевченкове притаманні **уніфікація та функціональна лакунарність**. Ці явища знаходять свій вияв на різних ієрархічних рівнях граматики – у частинах мови, лексико-граматичних розрядах, словозмінних класах, грамах, у словозміні, формотворенні, словотворенні, морфології тощо.

У словозміні уніфікація виявляється у взаємодії підтипів парадигм за твердістю / м'якістю кінцевого приголосного основи, типів парадигм у межах частини мови, у взаємодії частин мови, лексико-граматичних розрядів, у спрощенні граматичної системи, у набутті нової повної парадигми лексемами, які в літературній мові є *singularia tantum* і *pluralia tantum* та невідмінюваними, у функціональній взаємодії грама та у варіантності форм.

Стирання диференціації твердого та м'якого різновидів відмінювання властиве іменникам, прикметникам та прикметниковим словам. В іменниках вона виявляється в активізації твердого типу (формальні показники твердого типу діють у м'якому типі): у формах О. в. одн. І відміни, О. в. та М. в. одн. II відміни. У прикметниках та словозмінних прикметниках стирання диференціації відбувається у протилежному напрямку – активізації м'якого типу відмінювання: у формах Н. в. / Зн. в. та О. в. ч. р. одн., Р. в., Д. в., Зн. в. та М. в. мн.

Взаємодія між парадигмами виявлена у граматиці іменника, прикметника, займенника та дієслова. Так, І відміна іменників впливає на II і III відміни, II – на I, III і IV відміни, III – на II відміну; словозміна субстантивів середнього роду II відміни впливає на іменники чоловічого роду, словозміна множинних – на парні іменники I відміни; незмінюваним у літературній мові іменникам відповідають словозмінні парадигми II відміни. Повні форми якісних і відносних прикметників впливають на короткі форми Н. в. одн. присвійних. Вказівні займенники *той, цей* уподібнюються у відмінюванні до займенників типу *такий, йакий*. Дієслова II дієвідміни у 3 ос. одн. і мн. набувають закінчень дієслів I дієвідміни, а дієслова I дієвідміни – закінчень дієслів II дієвідміни, дієслова архаїчної дієвідміни у 2 ос. одн. – флексій дієслів II дієвідміни; дієслова одного класу в межах однієї дієвідміни переходять до дієслів іншого класу.

Функціональна взаємодія відмінкових грама та виявляється у межах однієї частини мови та різних частин мови: в іменника грама Н. в. взаємодіє з грамою Кл. в.; грама Р. в. – з грамами Н. в., Д. в. та М. в.; грами Р. в. та Д. в. взаємодіють і в особового займенника 1 ос. мн. та 3 ос. одн. ж. р., а грами Р. в. та М. в. – й у вказівного займенника ж. р. *та*; грама Зн. в. взаємодіє з грамами Н. в., Р. в. та М. в.; грама О. в. – з грамою Зн. в. тощо. Варіантність властива формам Кл. в. одн. I відміни (-о, -у), формам Н. в. (-і, -а) та Р. в. мн. (-іў, -оў, -Ø) II відміни, Р. в. (-ей, -іў) та О. в. одн. (-іў, -оў, -у) III відміни, О. в. множинних іменників (-ами, -ми); 3 ос. одн. теперішнього часу II дієвідміни ненаголошеної парадигми (-ит', -ит', -е).

Міжчастиномовна уніфікація виражається у відмінюванні за прикметниковим типом ад'єктивних іменників, займенників, порядкових числівників, дієприкметників. Уніфікація в лексико-граматичних розрядах виявляється у набутті необчислюваними іменниками обчислюваності, дієсловами, що не можуть мати зворотного відповідника, – зворотності.

Набуття нової парадигми властиве незмінюваним в інваріантній моделі-матриці іменникам іншомовного походження (*к'іна*) та аббревіатурам (*от до|сафа*), що відбиває загальну тенденцію до уніфікації парадигматичної поведінки лексики.

У формотворенні уніфікація виявляється в імперфективації (суфікс -ува- – найпродуктивніший засіб) та перфективації (префіксація – найпродуктивніший засіб); в утворенні ступенів порівняння прикметників та прислівників за допомогою слів *самий, саме*; у регулярному вираженні пасивного стану

перехідними дієсловами з постфіксом *-с'а*. У словотворенні уніфікація реалізується в продуктивності суфікса *-о* та конфікса *о-...-о*, префікса *кой-* і в займенників, і у відзайменникових прислівників. У синтаксисі уніфікація виражається в уподібненні флексій в іменниково-числівникових сполуках (*сорока*ми *дн'ами*; *дес'ат' год*, *сорок ден'* замість *годів*, *днів*), у розширенні продуктивності синтаксичних конструкцій *на* + Зн. в. іменника, *за* + Зн. в. іменника за рахунок конструкцій *про* + Зн. в., *для* + Зн. в., *на* + М. в. іменника чи О. в. без прийменника.

Вирівнювання парадигматики реалізується у набутті словами з некомплектними в інваріантній моделі-матриці парадигмами комплектності: утворення протилежних і корелятивних числових форм однинними та множинними іменниками, відмінювання незмінюваних іменників (*к'іло* – *к'іла*). Натомість парадигматично комплектні в інваріантній моделі-матриці слова у говірці нерідко є функціонально лакунарними, що актуалізує необхідність перевірки їхньої комплектності/некомплектності додатковими прийомами.

Функціональна лакуарність становить особливий маркер діалектної словозміни, та й граматики взагалі. Вона реалізується на рівні частин мови та форм, що стосуються частиномовної класифікації (див. непередставленість чи недостатню передставленість у текстах дієприслівників та активних дієприкметників), на рівні лексико-граматичних розрядів (непередставленість окремих типів вигуків), на рівні словозмінних класів (непередставленість специфічних форм з суфіксами *-ат-*, *-ен-* іменників IV відміни), на рівні граем, де урахування співвідношення лакуарності в системі значень і в системі форм дає два її різновиди: перший пов'язаний з наявністю значення граеми, але заміною її форм іншими (Р. в. простих та деяких складних числівників – із *д'ев'ят' рок'іў*); другий різновид лакуарності позначений відсутністю реалізації у мовленні діалектоносіїв наявних у матриці відмінкових значень і відповідних форм (Кл. в. іменників, що не належать до істот, граем непрямих відмінків числових назв *п'ятде^uс'ат* – *в'іс'імде^uс'ат*, *д'в'іс'т'і* – *д'ев'я'ц'ом*).

Специфіку граматичної системи говірки визначає більшою мірою історичний розвиток української мови, ніж вплив сусідніх говірок. Інтерференція з іншими говорами наявна, однак її роль не є провідною, адже впливи російських, румунських, болгарських говірок спостережено переважно на лексичному рівні. Багато рис говірки пов'язано з функціонуванням архаїчних форм, деякі риси сформувалися під впливом фонетичних особливостей степових говірок; певну роль відіграє побутування говірок в усномовній формі. Значною мірою особливості граматики зумовлені новоствореним характером говірки, що відображає наявність у її мовній системі елементів граматичної будови говірок північного, південно-західного та південно-східного наріччя.

Для граматики української мови важливими є спостереження: в ієрархії частин мови дієслово разом з іменником становлять центр граматичної системи говірки та центр номінативних частин мови; форми Д. в. та М. в. чоловічого та середнього роду II відміни не мають розрядорозрізнявальної властивості щодо істот / неістот; іменники, що не належать до розряду істот, не реалізують граеми Кл. в.; кількісні числівники функціонують тільки у сполучі з іменником як виразники граматичної категорії числа, тяжіють до втрати парадигматики, виявляючи ознаки службової частини мови; порядкові числівники формально поводять себе як прикметники, різниця між ними і прикметниками полягає лише у функціональному навантаженні форм та відчислівниковій похідності перших; дієприкметники тяжіють до прикметників у відмінюванні, однак у функціонуванні відрізняються від них, крім іншого функціонального навантаження словозмінних форм, вони виступають виразниками дієслівної категорії стану, утворюють дієприкметникові звороти.

Перспективу наступних досліджень убачаємо у вивченні морфологічної будови інших говірок ареалу межиріччя Дністра і Дунаю (російських, болгарських, румунських, гагаузьких), в описі граматичної інтерференції та картографуванні інформації говірок в опорі на текстово уґрунтований аналіз їх структур.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях:

1. Делюсто М. С. Флексії *-ові*, *-еві* у іменниковій словозміні степової говірки Наддунав'я / М. С. Делюсто // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : зб. наук. праць. – Ізмаїл, 2006. – Вип. 21. – С. 77–82.

2. Делюсто М. С. Из спостережень над іменниковими словоформами у наддунайській степовій говірці / М. С. Делюсто // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики та лексикології української мови : зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 3, кн. 2. – С. 212–220.

3. Делюсто М. С. Займенникові розряди та граматичні категорії у діалектному дискурсі / М. С. Делюсто // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : зб. наук. праць – Ізмаїл, 2007. – Вип. 22. – С. 25–30.

4. Делюсто М. С. Граматичні риси прикметника у світлі діалектного тексту / М. С. Делюсто // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2008. – № 2 (14). – С. 228–238.

5. Делюсто М. С. Займенникова парадигматика діалектного тексту / М. С. Делюсто // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : зб. наук. праць. – Ізмаїл, 2008. – Вип. 25. – С. 60–64.

6. Делюсто М. С. Прийменники у діалектному тексті / М. С. Делюсто // *Studia methodologica* [Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті] : зб. наук. праць. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 27. – С. 96–100.

7. Делюсто М. С. Діалектний текст як джерело дослідження дієслівної парадигматики / М. С. Делюсто // Лінгвістичні студії [Текст] : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Вип. 19. – С. 224–229.

8. Делюсто М. С. Реалізація словозміни кількісних числівників у діалектному тексті / М. С. Делюсто // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики та лексикології української мови : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 5. – С. 142–146.

АНОТАЦІЇ

Делюсто М. С. Граматика говірки у світлі тексту. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2010.

У дисертації вперше в україністиці здійснено опис морфологічної системи окремої української говірки на базі розробленої методики її дослідження на підставі свідчень діалектних текстів. Обґрунтовано принцип системності у вивченні граматики українських діалектів, запропоновано функціональний та комунікативний аспекти її аналізу.

Інноваційним є застосування інваріантної моделі-матриці для опису всіх частин мови говірки; проаналізовано функціонування лексико-граматичних розрядів та граматичних категорій у межах частин мови; встановлено центральні та периферійні морфологічні явища у діалектній системі на основі частотності їх уживання; виявлено функціональну лакуарність як особливий маркер діалектної словозміни та схарактеризовано її типи; створено модель опису морфологічного рівня діалектів, яка може бути використана у дослідженні інших українських говірок.

У праці розширено відомості про граматичну структуру українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю; встановлено, що граматичну систему наддунайської говірки визначає історичний розвиток української мови, а не вплив сусідніх говірок; упорядковано діалектну текстотеку, що є джерелом подальшого дослідження інших мовних рівнів говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.

Ключові слова: говірка, діалектний текст, діалектна текстографія, частина мови, лексико-граматичний розряд, граматична категорія, граматична форма, парадигма, лакуарність.

Делюсто М. С. Грамматика частной диалектной системы в свете текста. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2010.

Диссертация посвящена проблеме исследования грамматики украинских диалектов. В ней представлена разработанная автором методика изучения грамматической структуры (прежде всего словоизменения и формообразования частей речи) частной диалектной системы на основании сведений диалектных текстов – непринужденной, преимущественно монологической речи носителей говора. Использование этой методики позволит в будущем на основе совокупности дескриптивных исследований существенно расширить сведения об украинских говорах.

Автор отрицает изучение грамматики говоров только с учетом поиска ее отличий от литературного языка, обосновывает системный подход к описанию диалектных грамматических явлений, а также необходимость перехода от формального к функциональному и коммуникативному аспектам изучения диалектной грамматики.

Объектом исследования на этих принципах явилась морфология частной диалектной системы с. Шевченково Килийского р-на Одесской обл., расположенного на территории междуречья Днестра и Дуная. Данный мультилингвальный ареал является зоной тесной интерференции переселенческих украинских говоров с русскими, болгарскими, румынскими, гагаузскими, которые также относятся к говорам новообразованного типа.

Для максимально полного и последовательного описания использована инвариантная модель-матрица морфологической системы, созданная на основе грамматик украинского литературного языка и дескриптивных диалектологических работ. Выявленные грамматические особенности исследованной частной диалектной системы соотнесены с литературным языком как вторичным образованием по отношению к диалектам. Этот прием дал возможность констатировать, что в грамматической системе украинского литературного языка существуют значительные отличия от диалектного не только в репертуаре грамматических единиц, но и в их семантической и функциональной реализации.

Результаты исследования показали, что грамматическую систему с. Шевченково характеризуют унификация и функциональная лакунарность.

Унификация проявляется и в словоизменении, и в формообразовании, и в словообразовании, и в морфонологии, и в синтаксисе. В словоизменении это явление реализуется во взаимодействии подтипов парадигм по твердости / мягкости, типов парадигм в пределах частей речи, во взаимодействии частей речи, лексико-грамматических разрядов, в упрощении грамматической системы, в приобретении словоизменения некоторыми классами слов, в функциональном взаимодействии граммем и вариантности форм.

Функциональная лакунарность, будучи особенным маркером диалектного словоизменения и грамматики в целом, может реализовываться на уровне частей речи, на уровне лексико-грамматических разрядов, на уровне словоизменительных классов, на уровне граммем, где характеризуется двумя степенями проявления. Низкая степень лакулярности связана с наличием в речи носителей говора только присущих инвариантной модели-матрице значений граммем, но заменой соответствующих им форм другими (Р. п. количественных числительных); высокая степень обозначена непредставленностью в текстах и имеющихся в инвариантной модели-матрице значений граммем, и соответствующих им падежных форм (Зв. п. существительных, которые не принадлежат к разряду одушевленных, граммемы косвенных падежей числительных *пйатде^uс'ат* – *в'іс'імде^uс'ат*, *д'в'іс'т'і* – *дев'я^uц'от* и др.).

В отличие от предыдущих исследователей говоров междуречья Днестра и Дуная, автор доказывает, что грамматику анализируемой частной диалектной системы определяет, прежде всего, историческое развитие украинского общенародного языка, а не влияние соседних говоров, в частности, русских. Об этом свидетельствуют такие выявленные, присущие только украинскому языку, грамматические черты, как окончания *-ов'і*, *-ев'і* в формах Д. п. и П. п. единственного числа существительных мужского и среднего рода II склонения, причем как у одушевленных, так и у неодушевленных; особенности образования числительных *пйатде^uс'атий* – *в'іс'імде^uс'атий*; активность безличных глагольных форм на *-но*, *-то*. Влияние же неродственных языков прослеживается только на лексическом уровне. Исследованной морфологической системе свойственно наличие значительного количества архаических черт, на нее также повлияли фонетические особенности степных говоров. Определенную роль в создании грамматических закономерностей играют коммуникативные факторы. В значительной степени особенности грамматики

обусловливает новообразованный характер исследуемой частной диалектной системы, что подтверждает сосуществование в ее языковой системе элементов грамматического строя украинских говоров северного, юго-западного и юго-восточного наречий.

Проведенное исследование вносит предложения для составления грамматик украинского языка. Созданная диалектная текстотека может служить источником последующего изучения других языковых уровней частной диалектной системы с. Шевченково как представителя мультилингвальной территории междуречья Днестра и Дуная.

Ключевые слова: частная диалектная система, диалектный текст, диалектная текстография, часть речи, лексико-грамматический разряд, грамматическая категория, грамматическая форма, парадигма, лакунарность.

Delyusto M. S. Grammar of a dialect on the basis of the dialectal text. – Manuscript.

The dissertation for a scientific degree competition of a candidate of philological sciences in speciality 10.02.01 – the Ukrainian Language. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2010.

The dissertation deals with a complex description of the morphological system of an individual Ukrainian dialect based on the dialectal texts. The author gives reasons for the necessity to apply a systematic principle in grammar studies and to focus on the functional and communicative aspects in analysing their grammatical peculiarities.

An invariant matrix model is devised and employed innovationally for a consistent description of all the parts of speech of the dialect. The author distinguishes central and peripheral morphological phenomena of the dialect system on the basis of frequency of occurrence; analyses lexico-grammatical word classes and grammatical categories of the parts of speech; identifies functional lacunas as specific markers of dialect paradigms and characterizes their types. The suggested tools of the morphological level description is applicable for analysis of other Ukrainian dialects.

The investigation gives new evidence about the grammatical system of the Ukrainian steppe dialects spread in the area between the Danube and the Dniester rivers, proving that the grammatical system of the dialect spoken in the v. Shevchenkove, Kiliya district, Odessa region is determined by the historical development of the Ukrainian language rather than the influence of neighboring dialects. The paper contains dialectal texts, which can be a source of a further research focusing on dialectal peculiarities of other language levels.

Key words: dialect, dialectal text, dialectal textography, part of speech, lexico-grammatical word class, grammatical category, grammatical form, paradigm, functional lacunas.

Підписано до друку 28. 12. 2009. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. № 225.

*Віддруковано в редакційно-видавничому відділі Ізмаїльського
державного гуманітарного університету*

Адреса: 68610, Одеська обл., м. Ізмаїл, вул. Рєпіна, 12, каб. 208
Тел.: (04841) 4-82-42
E-mail rioidgu@ukr.net